

Eius corpus translatum est – a magyar hagiográfia egyetlen *translatio*-leírása

A magyar alapítású pálos rend egyik legkorábbi irata az ismeretlen szerző tollából származó *Historia translationis sancti Pauli primi eremitaie*, vagyis Remete Szent Pál ereklyéinek áthozatalát leíró történet. Írásomban igyekszem bemutatni a *Historia translationis* továbbélését a másolatokban, a szöveg szerzőjének személyét érintő kérdéseket, valamint lexikai elemzés útján a szerző szóhasználatának jellegzetességeit.

A *Historia translationis* valamikor 1381 és 1385 között született, szerzője ismeretlen. Keletkezésének háttérében I. Anjou Lajos a velenceiek felett aratott győzelme és a háborút lezáró torinói béke állt. Ebben az 1381-ben megkötött békében titkos feltételként szerepelt, hogy Remete Szent Pál ereklyéi Velencéből a magyar pálosok kezébe kerüljenek.

A béke megkötésében jelentős szerepet vállalt Alsáni Bálint pécsi püspök, bíboros. Már a XVIII. század közepén elindult egy, a szerzőség kérdésével kapcsolatos vita, –ugyanis a szövegben nincs feltüntetve a szerző neve – mely Alsáni Bálinttal hozta kapcsolatba a szerző személyét. Csakhogy erre a szövegben nincs utalás, ugyanis Alsáni harmadik személyben szerepel és ugyanolyan kitüntető jelzőket kapott, mint a béke megkötésében hasonlóképpen részt vevő Horváti Pál zágrábi püspök is. Az viszont nem zárható ki, hogy a *Historia translationis* szerzője a püspök környezetének valamelyik tagja volt, aki akár a transláció tanújaként a személyes élményeit írhatta meg.

A szerző személyéhez a szöveg alaposabb vizsgálata révén lehet közelebb jutni, csakhogy a szöveg stílusa a középkori kancelláriai latinság normáit tükrözi, és nem fejez ki egyéniséget. A szóhasználat sem egyedi, viszont ezen ismeretek alapján megállapítható, hogy a szerző művelt, feltehetően a királyi kancelláriához és Alsáni Bálint püspökhöz tartozó egyházi személy lehetett, aki megbízásból vagy buzgalomból jegyezte le az eseményeket. A szerző műveltségét bizonyítja, hogy az ereklyék átszállítását Konstantinápolyba és onnan Velencébe sem bizánci, sem velencei források nem említik, kizárólag Andrea Dandolo, velencei dózse XIV. századi krónikája.

Egyes feltételezés alapján talán Miklós fia Imre regölyi főesperes lenne a szerző. Regöly a pécsi egyházmegye egyik főesperesi központja volt, tehát Imre főesperes Alsáni püspöki joghatósága alá tartozott. A szerzőség kérdésében biztosat ugyan továbbra sem állíthatunk, van annak némi valószínűsége, hogy Miklós fia Imre lehetett a mű szerzője.

Mivel a *Historia translationis* kézirata elveszett, ezért a Bázelen kiadott XV. századi pálos breviárium ősnymtatványa tekinthető kéziratértékűnek. Nem volt módom az *incunabulum*ot tanulmányozni a kutatómunka jelenlegi szakaszában, viszont az 1643-ban Antwerpenben kiadott *Acta Sanctorum* hűen követi a bázeli kiadást, ezért dolgozatomhoz a bollandisták szövegét használtam. Ebbe a kiadásba a szöveg Johannes Gamans jezsuita szerzetes másolatában került be. Nem ismert korábbi nyomtatott kiadás, tehát ez tekinthető *editio princeps*nek. Az egyetlen, csonkán megmaradt példánya a breviáriumnak az

egyetemi könyvtárban őrzött ősnymtatvány. Ennek az összeállítását és sajtó alá rendezését Tatai Antalnak tulajdonítják. A *Historia translationis* ebben a breviáriumban jelent meg először liturgikus szerepben. A breviáriumot Tatai Antal javításainak közlésével 1540-ben újra kiadták, melyben a transláció szövege a remete ünnepére írt zsolozsma olvasmányaként szerepel, hat részre felosztva.

Hadnagy Bálint a munkájához, a *Vita divi Pauli primi heremite* megírásához biztosan a bázeli *incunabulumot* használta, mely kiadvány a budai Szent Lőrinc-kolostor példánya volt. Az ő másolata elég hanyag munkának tűnik, nyelvtani tévedések mellett olyan hibákat is vétett, melyek miatt egyes helyeken szemantikailag érthetlenné vált a szöveg. Például *huius mundi exilio* olvasható *huiusmodi auxilio* helyett.

Hadnagy Bálint műve után nem sokkal keletkezett az Érdy-kódex, mely a „Remete Szűz Szent Pál őszünknek kihozása” című fejezetében ír a translációról.

A bollandista szöveg és a breviáriumok szövege között aránylag kevés eltérés tapasztalható, ezek főleg olvasási jellegűek. A csekély számú eltérés arra utal, hogy a pálosok gondosan ügyeltek arra, hogy hibátlanul másolják le a transláció történetét, hiszen a rend legfontosabb eseményét írta le, és ez által a rendi öntudatot erősítette. A pálos rend konstitúciójában szerepel a védőszent tisztelésének előmozdítása, azaz az előjáróknak kötelessége volt a „históriáját és translációját” lemásoltatni.

A szöveg hagyományozódásának szempontjából nagy jelentősége van Matthias Fuhrmann 1799-ben posztumusz kiadott *Anonymi Hungarici Historia De Translatione Sancti Pauli Thebaei Cognomento-primi Eremitae* című munkájának. Fuhrmann kijavította a szöveg általa hibásnak ítélt helyeit, kiegészítette a feltételezett *lacunákat*, ezen kívül alapos kritikai kommentárral is ellátta a kiadását.

Az 1743-ban Nagyszombatban nyomtatott *Acta Sanctorum Ungariae* nem sok szövegbeli változást mutat, hiszen már a címben is megjelölték, hogy Johannes Bolland és követőinek munkája alapján készült. Mindössze névmásbeli eltérések találhatóak a két szöveg között, és a száz évvel későbbi magyarországi kiadásból hiányzik a Gamans-féle kritikai apparátus.

A *Historia translationis* történelmileg hiteles adatokat közöl, egyetlen mondata vet fel kérdéseket: „Dominus Emanuel Constantinopolitanus Imperator corpusculum fecit in Ecclesia Sanctae Mariae Pervilepsi, id est circumsepta, quam ipse Imperator fundaverat, repausari.” A kérdéses mondat adatai közül az egyik legfontosabb a Mária-templom, melyet állítólag Manuel Komnénos bizánci császár (1143–1180) alapított. Ehhez az állításhoz már Gamans is megjegyzést fűzött. A bollandista kritika szerint a „Pervilepsi” helyes olvasata „Perilepsi” a görög *περίληψις* alapján, melynek latin megfelelője a „comprehensio”, és ennek a jelentésének kell megfelelnie az „id est circumsepta” kitétel értelmének.

Egy, a DuCange által szerkesztett szótárban, melyet 1678-ban adtak ki először *Glossarium mediae et infimae latinitatis* címen, is szerepel egy ezzel a templommal foglalkozó szócikk „Perilepsis” cím alatt.

Az *Acta Sanctorum* értelmezéseit megelőzték különféle elméletek a Mária-templom nevének helyes olvasatát illetően. Dandolo krónikájában hol Parvilepti, hol Permilepti szerepel, sőt előfordul a Patanalepti is. A kérdésre Fuhrmann talált elfogadhatóbb választ, ugyanis DuCange *Constantinopolis Christiana* (1680) című munkájának leírása alapján sikerült meghatározni, hogy a templom eredeti neve Peribleptae, a görög „περίβλεπτος²” „megcsodált, híres” jelentésű melléknév alapján, melynek latin megfelelője a „speciosus³”

vagy másik közel azonos jelentésű melléknév lenne. Tehát a mellékmondat helyesen nem „id est circumsepta”, hanem „id est speciosa” lehet. Ezt indokolja az is, hogy a „circumsepta” és a „speciosa” hangzói hasonlóak.

A különféle elméletek igazságtartalma nem vethető el, csak hogy az összes másolatban és későbbi kiadásban „id est circumsepta” áll, vagyis inkább erről feltételezhető, hogy ez szerepelt a kéziratban. Mindez persze nem jelenti azt, hogy nyelvtanilag helyes, ugyanis az ismeretlen szerző is követhetett el hibát, azaz egy tévesen használt görög kifejezést ültetett át a latinba tükörfordítással, hiszen a görög „περι-” megfeleltethető a latin „circum-” igekötővel.

Fuhrmann a *Historia de translatione*ben kitér a templom alapítójának a személyére is. Állítása szerint nem Manuel Komnénos, hanem II. Romanos Argyros alapította a templomot 1031-ben, aki maga is oda temetkezett, és Szent Kelemen pápa fejereklyéjét is ott őrizték. Fuhrmann nem közölt pontos adatokat, ugyanis II. Romanos 959 és 963 között uralkodott, tehát vagy nem ő alapította a Mária-templomot, vagy igen, viszont nem 1031-ben. Nem zárható ki, hogy III. Romanosról ír, aki 1028 és 1034 között volt bizánci császár, tehát ő is építtethette a templomot. Manuel Komnénos személyét feltételező elméletet, abban a tekintetben, hogy ő hozta át Egyiptomból Remete Szent Pál testét, az támasztja alá, hogy 1169-ben egyiptomi földön viselt hadat a II. kereszties hadjárat keretében.

A szerzőség kérdésével kapcsolatban már elhangzott, hogy a szöveg szóhasználata se nem egyéni, se nem egyedi.

Ennek a vizsgálatához elkészítettem egy a szöveg minden szavára kiterjedő szótárat, és ezt vettem össze *A Magyarországi Középkori Latinság Szótárának* eddig elkészült hat kötetével. Ez az első hat kötet az A-tól I-betűig terjedő tartományba eső szavakat fedi le. A nyomtatott szótárban nem szereplő, kérdéses szavakat a még fel nem dolgozott cédulaanyagban néztem meg.

A szókészlet elemzése során arra a megállapításra jutottam, hogy a szerző nem használt olyan szavakat és kifejezéseket, amelyek a kor írásos emlékeiben kirívóan kevés alkalommal fordultak elő. Számszerűsítve a kevésbé gyakori szavak is jellemzően 10-20 közötti előfordulási számmal rendelkeznek, *hapax* egyáltalán nincs a szövegben.

A szövegben a ritkán szereplő, azaz alacsony, 10 alatti előfordulási számmal rendelkező szavak a következők: „abbrevio”, „abditus”, „aspersio”, „attritus”, „consummatus”, „convallis”, „famo”, „frequentatio”, „incorruptus”, „percunctatio”, „vepres”. Ezen szavak között csak egyetlen ige van, a „híresztel” jelentésű „famo”. Ennek az igének az a sajátossága, hogy a „fama, -ae f.” főnévből van képezve, és az ókori szövegekben egyáltalán nincs rá példa, tehát jellemzően középkori latin kifejezés.

A „famo” igéhez hasonló jelentőségű, viszont gyakoribb előfordulású, főleg zsoldárokból szereplő szó a „zelo” „nagyon szeret, kedvel” értelmű ige. Feltehetően a Bibliából ismert zelóta szóból származik, melynek eredeti jelentése egy, a fanatikus zsidó vallási irányzathoz tartozó személy. Ezekhez a főnévből képzett igékhez tartozik még a „subterro” „eltemet, föld alá tesz” jelentésű ige. Ez a szó szintén nem szerepel az ókori latin szövegekben, viszont a későbbiekben gyakran. A „situo” „elhelyez” ige is ehhez a csoporthoz köthető, minden bizonnyal a „situs, -us m.” „hely” jelentésű főnévből származik.

Szófaji megoszlás szempontjából jóval több névszó, mint ige alkotja a textust, azaz nagyjából 1000 különböző szóból alig 200 az ige, tehát ennél a szövegnél is megfigyelhető a korra jellemző nominalizálódás. Ennek a folyamatnak a keretében a scriptorok úgy

szerkesztették meg az igencsak bonyolult és összetett mondatokat, hogy mellékmondatok helyett az állítmányok igéiből főnevet képeztek. Ezt az esztétikai/nyelvfilozófiai szemlélet változása váltotta ki, azaz stilisztikailag nagyobb értéket tulajdonítottak a szövegnek, ha a nomenek voltak túlsúlyban.

A szöveg szemantikailag egyetlen kérdéses helye a „sed potius ut solitudo fieret patula” mellékmondat, pontosabban a „patulus”³ *adiectivum* jelentése. Ez a melléknév a „pateo 2” „nyitva van, nyilvánvaló” jelentésű igéből lett képezve, de nem egyértelmű a mondatban a „patula” jelentésárnyalata. Az egyik értelmezési irány, hogy a *patulus publicus*hoz hasonló jelentéssel bír, azaz a „közös, nyilvános” jelentésű melléknévnek fordítandó. Tehát azért vitték el az ereklyét, hogy a remeteség, mint életmód a nyilvánosság elé kerüljön. Az ettől eltérő fordítás szerint azért, hogy a sivatag szabaddá váljon, hiszen akkor azon a területen is dúltak a keresztes háborúk.

A mű stílusán érzékelni lehet, hogy a szerző azon igyekezett, hogy a tőle telhető legszebb módon írjon. Emelkedett, ünnepélyes hangnem, bonyolult körmondatos mondat szerkesztés, periodikusság figyelhető meg. A mondatok hangzása dallamos, a prózaritmusra a sűrű központozás pedig csak rásegített, így nem hosszan terjengő, végtelen mondatokkal találkozunk az olvasó, hanem viszonylag rövid, de kellemes ritmusú szakaszokkal.

A szerző önmagát és a munkáját semmilyen módon nem méltatta. A nyelvezet általános *rhétorikai* műveltséget tükröz, a kancellária okleveleinek a stílusával keveredve. Megtalálhatóak benne viszont annak a folyamatnak a kezdetei, amely majd a humanizmusban fog kiteljesedni.

A szöveg hagyományozódásának és történeti kontextusának felvázolása révén nem lehet megállapítani, kinek a tollából született a mű. A *Historia translationis*hoz kapcsolódó kutatás nem zárul le ezen a ponton, ugyanis a breviáriumok, legfőképpen az *incunabulum* tanulmányozása és összevetése a későbbi kiadásokkal újabb utakat nyithat.

Irodalom

Acta Sanctorum I. Ed.: Bollandus et alii. Antwerpen 1643.

Acta sanctorum Ungariae, ex Joannis Bollandi. I. Ed.: Joanne Baptista Prileszky. Tyrnaviae 1743.

ÁLDASY, A.: Alsáni Bálint (*Magyar Történeti Életrajzok* 19). Budapest 1903.

A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. Szerk.: BORONKAI, I. et alii. I-VI. Budapest 1987-1999.

DUCANGE, C.: Perilepsis in: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*. V. Niort 1887, 275-276.

FUHRMANN, M.: *Anonymi Hungarici Historia De Translatione S. Pauli Thebaei Cognomento-primi Eremitae*. Ed.: F.J. Patzko. Pest 1799.

HADNAGY, B.: *Vita divi Pauli primi heremite*. Velence 1511.

IPOLYI, A.: *Adalékul a pálosok magyar történetíróihoz* Magyar Sion 1 (1863) 38–42.

KARDOS, T.: *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest 1955.

KARDOS, T.: *Középkori kultúra, középkori költészet*. Budapest 1941.

- KELÉNYI, O.: *A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása (1511.)*. TBM 4 (1936) 87-108.
- KISBÁN, E.: *A magyar Pálosrend története (1225-1786)*, I-II. Budapest 1938-1940.
- KOCH, L.: Gamans, Johann, SJ. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*, hrsg. von M. Buchberger. IV, Freiburg in Breisgau 1932, 281.
- KRISTÓ, GY.: Regöly In: *Korai magyar történeti lexikon (9-14.század)*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994.
- KUMOROVITZ L., B.: *A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez*. TBM 15 (1963) 109-151.
- PÓR, A.: Nagy Lajos 1326-1382. (*Magyar történelmi életrajzok 8*). Budapest 1892.
- SAJÓ, G. – SOLTÉSZ, E.: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur I*. Budapest 1970.
- SARBAK, G.: *Hadnagy Balint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnymtatványában*. MKSz 112 (1995) 164–169.
- SÜTTŐ, SZ. (ford.): 1381. Magyar-velencei békekötés (Torinói béke). In: *Magyar békeszerződések 1000 - 1526*. Szerk.: Köblös József, Süttő Szilárd, Szende Katalin. Pápa (2000) 147-148.

Eius corpus translatum est – the only translatio-discription of Hungarian hagiography
Historia translationis sancti Pauli primi eremitaе (The events surrounding the relocation of Saint Paul the hermit's relics) is one of the first documents of the Hungarian founded Pauline monastic order. The work was written at the end of the 14th century, but neither the manuscript nor the first publication survived. Our present day knowledge of the work is derived only from second hand copies of the work. In my presentation I will make the attempt to introduce the survival of *Historia translationis* in the later copies. Thus I am going to introduce those Paulite breviaries, hystographic publications about the order and hagiographic work which contain *Histroria translationis*. Besides this subject I will also deal with the question of the author of the original work because neither description nor other references occur in the texts. After analyzing the text in terms of semantical descriptions and lexicality, I will present the characteristics of the author's choice of words.